

ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І ЛЕГІТИМНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ВЧЕННІ ТОМАСА ГОБСА

Політико-правові погляди Томаса Гобса достатньо повно висвітлені в юридичній та політологічній літературі [1; 5; 6; 7; 8; 10; 12; 14; 15]. Однак не так багато спеціальних досліджень присвячено питанню державного суверенітету в працях цього мислителя [4; 9; 13]. І майже відсутні праці, в яких би в контексті теорії суверенітету розглядалася проблема легітимності державної влади.

Метою даного дослідження є аналіз основних положень теорії державного суверенітету у політико-правовому вченні Томаса Гобса. Реалізація даної мети вимагає виконання таких завдань: з'ясувати, який зміст вкладає в поняття «суверенітет» англійський філософ; указати на основні принципи функціонування суверенної держави; визначити, як співвідносяться між собою суверенітет держави та верховна влада; дослідити питання про те, чи залежить суверенітет від легітимності верховної влади в державі.

Політична та правова думка в період XVII століття розвивалася виключно в контексті ідеї державного суверенітету. Державотворчі процеси, які відбувалися в цей період на території Західної Європи, призвели до виникнення нових суверенних національних держав – Франції, Англії, Іспанії, Італії. Подібні процеси, щоправда з певним запізненням, відбувалися також у Німеччині, де ослаблення імператора призвело до зміцнення окремих князів, які за своєю могутністю мало чим відрізнялися від монархів. Природно, що ті кардинальні зміни, які відбувалися в політичному житті Європи, спричинили не менш кардинальні зміни в політичній та правовій теорії.

З часів Ніколо Макіавеллі серед європейських інтелектуалів запанувала думка про те, що державна влада абсолютна, тобто цілісна і неподільна, а тому жодна сила, як усередині держави (мова йшла найперше про католицьку церкву), так і за її межами, не може претендувати на частину цієї влади. На даний період ця ідея була досить прогресивною, оскільки фактично звільняла політичну та правову теорію від впливу теології. Макіавеллі був першим мислителем Нового часу, який чітко сформулював тезу про те, що суверенітет – це, перш за все, принцип політичної автономії, і тому політика повинна осмислюватись як самодостатнє явище, адже вона виражає сама

себе. У своїх межах суверенна держава має власні правила і структури, свої внутрішні закони. Політика нової доби не може мати у своїй основі ні Бога, ні природи, тому що вона є виключно людським явищем. Тож суверенітет, яким його утверджує Макіавеллі, – це новітній принцип світської політики.

Але для Макіавеллі, як і для його послідовників, суверенітет має суто політичну природу, і так само, як політика, спирається, перш за все, на принцип доцільності, суверенна влада держави повинна бути спрямована на досягнення конкретної мети, тобто бути успішною. Макіавеллісти не ставили перед собою завдання з'ясувати правову природу влади, яка неминує пов'язана з принципом справедливості та легітимності. Ключовий принцип макіавеллівської політики, який складає основу суверенітету, можна сформулювати так: успіх моєї державної політики аж ніяк не залежить від того, що моя політична діяльність ґрунтується на принципі справедливості чи легітимності. Інакше кажучи, політика суверена має успіх не тому, що вона справедлива і легітимна, а вона справедлива і легітимна тому, що має успіх.

На правову природу суверенної влади держави одним з перших звернув увагу французький юрист Жан Боден. Він, зокрема, спробував установити правові межі державної влади, які, однак, мали суто формальний характер. Їх визначали позитивні закони, творцем яких був сам суверен. Автор «Шести книг про республіку» вказав на те, що суверенітет держави формується на основі двох взаємодоповнюючих принципів – законності та застосування сили. Проблема легітимності влади Жан Боден розглядає лише фрагментарно в контексті питання про справедливий характер законів.

Системний підхід до вивчення проблеми легітимності суверенної державної влади застосував Томас Гобс. Англійський філософ погоджувався з думкою Макіавеллі про те, що будь-яка суверенна державна влада легітимна, незважаючи на її абсолютний характер. Однак політико-правове вчення Гобса не зводиться до простого констатування цього факту, філософ намагається аргументовано його довести, тому його можна по праву вважати одним з основоположників сучасної теорії легітимності державної влади.

В основу вчення Гобса про суверенну легітимну державну владу покладено соціально-психологічне розуміння природи людини. На думку Гобса, всі люди народжуються рівними у своїх фізичних та інтелектуальних здібностях, і тому всі вони мають однакове для всіх «право на все». З огляду на те, що людина є істотою егоїстичною на ранній стадії її суспільного життя, в середині суспільства панує взаємна недовіра і суперництво, які породжують стан «війни всіх супроти всіх». Такий суспільний стан філософ називає «природним станом роду людського». Але в природі людини закладені не лише егоїстичні бажання, але й зовсім інші устремління, які спонукають людину до мирного співіснування. Таким мотиваційним елементом людської поведінки виступає боязнь смерті та інстинкт самозбереження. Таку ж функцію виконує природний розум, який допомагає людині визначити позитивні та негативні наслідки її дій. Позитивною, як зазначає Томас Гобс, є така поведінка індивіда, яка сприяє продовженню біологічного існування людини, негативною – та, що веде до смерті. Інстинкт самозбереження дає перший імпульс подолання природного стану, а природний розум підказує людині, за яких умов вона може цей процес здійснити. Приписи людського розуму стосовно того, як необхідно чинити і чого треба уникати, становлять суть природного закону. «Природний закон є приписом, або знайденим розумом, загальним правилом поведінки, згідно з яким людині заборонено робити те, що шкідливо для її життя, позбавляє засобів для його існування, і знехтувати тим, що вона вважає найліпшим засобом для збереження життя» [2, с. 98].

Зміст основного природного закону зводиться до такого: «необхідно шукати мир і дотримуватися його» [2, с. 99]. Це можливо лише за умови, якщо людина відмовляється від «права на все» в тій мірі, в якій це необхідно в інтересах миру та самозахисту, і задовольниться такою кількістю свободи щодо до інших людей, яку б вона дозволила іншим стосовно до себе, про що зокрема зазначено в другому законі [2, с. 99]. Якщо люди не відмовляються від «права на все», то вони перебуватимуть у стані війни, а тому досягнення особистої безпеки стає неможливим. У другому законі чітко виражена ідея права як міри свободи людини, обмеженої рівною свободою інших людей. З другого природного закону випливає третій: «люди повинні виконувати умови укладеної ними угоди» [2, с. 110], який містить у собі джерело справедливості.

Крім зазначених законів, Гобс виділяє ще шістнадцять незмінних і вічних законів природи,

які можна звести в одне загальне правило: не роби іншим того, чого б ти не хотів, щоб робили стосовно до тебе. Як видно зі змісту природних законів, вони зливаються в одне ціле з моральними законами, які закладають у свідомості людини почуття колективізму.

Так закони природи зобов'язують людину через її внутрішній світ та совість до мирного співіснування з іншими людьми. Та це не означає, що людина завжди буде виконувати ці закони. Суперечності між індивідуальним та колективним началом людини перебувають у постійній суперечці і, як впливає з антропологічної частини вчення Гобса про державу та право, егоїстичне начало дуже часто бере верх над моральним. Результатом цього може стати порушення окремими індивідами законів природи, що неминуче приводить до такого ж недотримання приписів законів іншими членами спільноти. Тобто завжди є загроза того, що хтось порушить попередньо взяті на себе зобов'язання і тим створить реальну загрозу суспільному мирові. Тому добровільної згоди недостатньо для гарантування особистої безпеки. Необхідно, щоб вона була забезпечена за допомогою примусу, а для цього, в свою чергу, важливо, щоб у суспільстві панувала одна воля, яка би спрямовувала окремих членів спільноти під страхом покарання до спільної мети і стримувала їх від дій, спрямованих проти суспільного спокою. Як зазначає Гобс: «угода без меча – лише слова, які не в змозі гарантувати людині безпеку» [2, с. 129]. Гарантом миру і реалізації природних законів виступає держава.

Ще однією важливою темою, яка безпосередньо пов'язана з проблемою легітимності влади і яку Гобс розвиває в антропологічній частині свого вчення, є питання справедливості. «Справедливість» і «несправедливість» – це поняття, які з'являються в результаті взаємостосунків між людьми. Справедливість, відповідно до третього природного закону, полягає в тому, що люди повинні виконувати укладений ними договір, без чого останній не має жодної сили. Тому несправедливість – це невиконання договору. Але, як зазначає мислитель, справедливість і несправедливість мають не лише соціальну, а й політичну природу. Вони з'являються в результаті виникнення держави «... перш, ніж слова «справедливе» і «несправедливе» зможуть набути реального змісту, повинна бути якась примусова влада, яка загрозою покарання... примусила б усіх в однаковій мірі до виконання договорів і зміцнила б ту власність, яку люди набувають шляхом укладення взаємних угод взамін відмови від усезагального права.

Така влада може з'явитися лише з моменту виникнення держави» [2, с. 110].

Справедливість, відповідно до вчення Томаса Гобса, значно має формально-юридичний характер, оскільки передбачає виконання закону. Справедливі вчинки визначають людей не як справедливих, а як невинних, а несправедливі вчинки (які ще називають правопорушеннями) – лише як винуватих.

Але Гобс не обмежується тільки формальним визначенням справедливості. Справедливість, вказує англійський філософ, це: «незмінна воля давати кожній людині її власне» [2, с. 114]. У цьому контексті Гобс говорить про дистрибутивну (розподіляючу) справедливість, яку належить розуміти як «справедливість арбітра, тобто акт визначення того, що справедливо», надання арбітром кожному його власного. Правильно назвати це неупередженістю, яка теж є природним законом. На думку Лео Штрауса, англійський філософ сприймав справедливість більш серйозно, ніж Макіавеллі. Можна навіть сказати, що він захищав причину справедливості: він заперечує думку, що сутність громадянського суспільства полягає в тому, що воно засновано на злочинності. Гобс прийняв традиційне уявлення про те, що справедливість є не просто діяльність суспільства, а природне право [17, с. 44].

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду питання про державний суверенітет і легітимність влади, сформулюємо чотири ключових твердження, які впливають з політико-правового вчення Гобса і аналіз яких розкриває основну суть його теорії легітимності. Відповідно до першого твердження – держава є продуктом людської волі, вона виникає внаслідок укладення договору між людьми. Згідно з другим – суверенітет держави може забезпечити лише абсолютна влада якою наділений носій владних повноважень (одна особа чи група осіб). Природа суверенітету передбачає, що влада в державі має легальний характер, який забезпечують чинні закони, - саме це впливає з третього твердження. Четверте твердження вказує на те, що суверенна держава у своїх діях спирається на авторитетну владу, яка набула свої повноваження безпосередньо від підданих, і через це останні розглядають її накази легітимними.

Держава, стверджує англійський філософ слідом за Макіавеллі та Боденом, за своїм походженням є історичним, суспільним явищем, вона виникає внаслідок еволюції суспільних відносин. Виступаючи продуктом людської волі, результатом сили, держава є, так би мовити, «річчю в собі», і саме цю автономність людської політики виражає

принцип суверенітету, який має виключно світське походження. Нарешті, термін «суверенітет», обсяг якого з'ясував і вперше запровадив у правовий лексикон Жан Боден, означає для Гобса «постійну і абсолютну владу держави».

Суверенна держава є цілісним організмом, що сформувалася шляхом взаємного договору великої кількості людей з метою позбутися страху насильницької смерті, забезпечити мир та загальну безпеку. Носієм верховної влади в державі виступає суверен, функції якого може виконувати одна особа або група осіб. Усі інші учасники договору є підданими держави.

У результаті укладення договору суверен набуває надзвичайно широкі повноваження, включно з правом карати своїх підданих. Як зазначає Лео Штраус: «з моменту встановлення верховної влади страх насильницької смерті перетворюється в страх перед верховною владою» [17, с. 44]. Тобто, право на насильство, яким володів індивід щодо до іншого індивіда в природному стані, перейшло до верховній владі (суверену). Разом з тим суверен бере на себе основне зобов'язання – забезпечити мир та безпеку учасникам договору.

Обов'язком підданих є безапеляційне виконання наказів свого суверена. Виконання цього безстрокового обов'язку є добровільним рішенням самих підданих. На думку Томаса Гобса, учасники договору перед тим, як його укласти, мають вибір – покладатися на силу, яка надана їм природою, або підкоритися силі, створеній людьми, носієм якої є держава. Теза філософа про добровільний характер договору важлива для розуміння природи легітимності державної влади, однак вона не є достатньо переконливою. Як зазначає один із дослідників політико-правового вчення Гобса російський учений Батієв Л., договір необхідно розглядати як результат волі більшості. При його укладенні воля меншості не береться до уваги. В результаті весь договір по суті зводиться до диктатури більшості, свого роду «демократичної» диктатури [1, с. 134]. На підтвердження своєї думки Батієв послуговується уривками творів Гобса, в яких англійський філософ висловлює думку про те, що гарантією безпеки не може слугувати ні об'єднання малої кількості людей чи сімейств, ні приватна думка учасників угоди [2, с. 130]. Дане питання суперечливе так само, як і багато інших, які Гобс розглядає у своєму вченні.

Суспільний договір – це не лише договір про спільне об'єднання людей, але це також договір про владу. Результатом такого договору є встановлення спільної влади. Для цього, як зазначає Гобс, необхідно, щоб кожен, хто укладає угоду,

підпорядкував свою волю, і судження волі судженню єдиного представника від народу: «Держава є єдиною особою, відповідальність за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, щоб ця особа могла використати силу і засоби всіх їх так, як буде вважати за необхідне для їх миру та спільної безпеки» [2, с. 133].

Державу Гобс називає великим Левіафаном, або смертним богом, який під заступництвом безсмертного Бога забезпечує людям мир і безпеку. Левіафан – персонаж із Біблії (Книга Іови). Це могутнє і страшне чудовисько, яке, однак, виконує благородну місію – оберігає дрібну рибу від хижаків. На малюнку першого видання книги «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» Левіафан зображений у вигляді велетня, тіло якого складається з багатьох малих людських тіл. У руках держава-левіафан тримає хрест і меч. Ця алегорія символізує і благородні наміри держави, і її жорсткий характер, а головне – це єдність формуючих державу людей, які зрослись в один організм, втративши свою початкову автономію.

Як вважає французький дослідник Л. Жом ключова концепція «Левіафана» може бути виражена так: «Політичне мистецтво полягає в тому, щоб суверен діяв як особа, яка «заміщає» або «виконує роль» кожного індивіда...» [4, с. 37]. Тобто, представляючи кожного, держава водночас об'єднує всіх в одну волю. З таким поглядом можна погодитися, але французький учений іде далі. Л. Жом вважає, що суть «Левіафана» не можна зводити, як це часто буває, до ідеї держави-жандарма. Адже тоді держава була б чимось зовнішнім до індивіда, але в жодному разі не продовженням його розуму. З французьким автором складно погодитися в тому пункті, де він стверджує, що суверен, за Гобсом, – це всі, і тому всі однаково рівні і в самому суверенітеті, і як громадяни. Держава Гобса з цього погляду багато у чому відповідає основним принципам сучасної демократії [4, с. 31].

На нашу думку, оцінка Л. Жом більше відповідає поглядам Ж.-Ж. Руссо, ніж Гобса. В державі Гобса рівні всі, за винятком тієї особи чи групи осіб, які уособлюють у собі державу. Той факт, що суверен представляє всіх членів суспільства, жодною мірою не означає зворотного, а саме того, що сукупність індивідів, становлячи суспільство (державу), є сувереном. У Гобса суверен абсолютно чітко відділений від іншої маси населення. Його відмітною рисою є та необмежена влада, якою він володіє.

Отож, другим твердженням вчення Гобса є теза про те, що суверенітет держави може бути забезпечений однією особою чи групою осіб, які наділені необмеженими владними повноваженнями. Фактично Гобс ототожнює суверенітет держави й абсолютну владу суверена, тим самим роблячи, на думку відомого німецького теоретика держави Георга Єллінека, помилку, яка була типовою для переважної більшості мислителів XVI – XVII століття. На переконання Єллінека, «суверенітет держави» і «суверенний орган в державі» не є поняттями тотожними [3, с. 442]. Суверенітет є властивістю держави, і його зміст не залежить від тих прав, якими наділений суверен. Натомість Гобс з того факту, що суверен здійснює яке-небудь право, робить висновок, що воно є функцією суверенної держави, в той час як потрібно було б довести, що ми маємо справу з невід'ємною функцією суверенної держави, яка тому і повинна належати відповідному органу державної влади.

Суверенітет держави є явищем постійним, так само як і функції, якими наділена суверенна держава, в той час як функції та повноваження верховної влади можуть змінюватися залежно від історичних умов та політичної ситуації. Крім того, права суверенної держави є неподільними на відміну від функцій державної влади, які може зосередити в собі один орган влади чи розподілити між собою декілька органів. І, що найважливіше, – права суверенної держави не можуть бути безмежними до такого ступеню, як писав про це Томас Гобс. Сама природа суверенітету передбачає наявність правових меж, на що, зокрема, звертав увагу Єллінек: «Суверенітет означає..., – якщо формулювати його коротко, – ту властивість державної влади, з огляду на яку вона володіє винятковою здатністю до правового самовизначення і самозобов'язання» [3, с. 463]. Отже, держава залишається суверенною до того часу, поки не виходить за межі свого правового поля. Порушивши його, вона перетворюється в тиранію, яка є реальною загрозою суверенітету.

Оскільки Томас Гобс створив свою концепцію державного суверенітету в середині XVII століття, коли така форма правління, як абсолютна монархія, у країнах Європи була звичайним явищем, а Георг Єллінек на початку XX століття – період, коли республіканське правління стає домінуючим, – то й їх розуміння природи суверенітету було різним. Гобс, як прихильник монархічного правління, був переконаний, що суверенна держава (маючи на увазі суверена, тобто конкретного носія владних повноважень) повинна володіти абсолютною владою. При цьому англійсь-

кий філософ щиро вірить у те, що це є справжнім добром для підданих. Його аргументація була дуже простою і зводилася до того, що верховна влада є не настільки шкідливою, як її відсутність. Як зазначає філософ, ті незручності, які людина відчуває у статусі підданого суверена, ніяк не можуть іти в порівняння з тими бідами і нещастями, які існують під час «війни всіх супроти всіх». Незважаючи на те, що, уклавши договір, піддані держави втрачають переважну частину своїх прав, вони здобувають найбільш важливе право, а саме: фундаментальне право людини на життя, гарантом якого є суверен.

Отож ціною, яку необхідно платити людям за збереження суспільного миру, є відмова від значної частини їх природних прав і, перш за все, від права самостійно приймати рішення та діяти – тієї властивості, яка є основою свободи людини. З метою збереження миру піддані держави розглядають усі дії і вчинки верховної влади як свої. Так, вони не можуть змінювати форму державного правління і, тим більше, зазіхати на права монарха (саме монархія, на думку Гобса, є найбільш досконалою формою правління). Підданим заборонено критикувати свого суверена, який обраний більшістю. Якщо хтось не погоджується з його наказами, він усе одно повинен підкоритися волі більшості і виконувати їх. В іншому випадку більшість має право його фізично знищити. Кожна особа є відповідальною за дії свого суверена, і тому, «караючи суверена, підданий карає іншого за вчинки, зроблені ним самим» [2, с. 137]. За таких умов покора стає однією з основних умов суверенітету.

В основу теорії державного суверенітету Гобс поклав ідею про те, що суверен, і тільки він єдиний, володіє правом виражати думку, яка стосується питань громадянського ладу. Міркування про те, що справедливе, а що несправедливе, що таке добро і що таке зло, впливають з приватної думки. Як така вона шкідлива для держави, яка має назву *res publica* (суспільна справа). За Гобсом, справедливість влади суверена походить від того, що він представляє інтереси всіх людей, які належать до певного народу, – а не того чи іншого індивіда зокрема, і тому лише він один уособлює публічне добро. Верховна влада є справедливою, а тому і легітимною за своєю суттю, адже саме на неї покладено роль арбітра, який неупереджено, відповідно до закону, оцінює і визначає заслуги кожної людини. Однак, на нашу думку, таке монопольне право верховної влади на визначення того, що є справедливим чи несправедливим, аж ніяк не гарантує, що її носій справедливий у своїх оцінках. Більше того, таке фор-

мальне розуміння справедливості суперечить суті самої справедливості, яку дуже часто неможливо вмістити в рамки закону.

А ось влада суверена необмежена. У великій мірі це визначається тим, що верховний правитель зовсім не зв'язаний зі своїм народом ніяким договором, і тому не несе в принципі перед ним відповідальності. Абсолютна влада монарха визначається його правами щодо підданих. Так, монарх наділений правами: застосовувати насильство до своїх підданих; оголошувати війну й укладати мир; здійснювати правосуддя; приймати та скасовувати закони; призначати всіх посадових осіб у державі; використовувати цензуру.

Розмірковуючи про абсолютний характер суверенної державної влади, Гобс указує на ті реальні загрози, які можуть призвести до послаблення влади чи навіть розпаду держави. До таких філософ відносить: недостатність абсолютної влади у суверена; приватні судження про добро та зло, справедливе і несправедливе; думка про те, що суверен підпорядкований громадянським законам; надання підданим абсолютного права на власність; поширення вчення про поділ державної влади; наслідування сусідніх народів; змішана форма правління; недостатність фінансів у скарбниці держави; монополія чи зловживання державними фінансами приватними особами; популярність окремих осіб у державі; надмірні розміри одного з міст; велика кількість корпорацій; свобода висловлювань проти верховної влади. Держава також розпадається у результаті військової поразки (чи то всередині держави, чи то за її межами), в результаті якої верховна влада втрачає свою могутність і здатність гарантувати безпеку своїм підданим.

Основний обов'язок суверена зводиться до забезпечення спільного блага, яке включає в себе безпеку та добробут підданих. Пріоритетною, як уже зазначалося, є безпека, яка одночасно виступає запорукою матеріального добробуту та душевного спокою підданих. З метою забезпечення безпеки верховна влада повинна передбачити все, що може загрожувати суспільному миру. Заради безпеки, на думку Гобса, державною владою можуть бути застосовані будь-які непопулярні заходи, навіть ті, які суттєво обмежують свободу людини. Так, суверен повинен знати все, що роблять і думають піддані, для того, щоб своєчасно запобігти небезпеці. Виконання цього завдання можливе лише за умов наявності розгалуженої мережі шпигунів та інформаторів. Внутрішній безпеці особливо загрожує вільнодумство та поширення шкідливих учень. Особливу увагу,

вважає Гобс, потрібно звернути на університети, які є основним осередком вільнодумства.

Держава повинна активно займатися просвітницькою діяльністю серед населення. Завдання просвітництва – роз'яснювати підданам, що влада суверена має легітимний характер, незважаючи на те, що вона є абсолютною, а тому дотримання встановлених ним законів є для підданих священним обов'язком. «Отже, обов'язок суверена – заставити здійснювати просвітницьку діяльність серед народу стосовно цього права (мова йшла про право необмеженої влади – *К. В.*): цього вимагає не лише його обов'язок, а й інтереси його добробуту та безпеки, оскільки лише так він може запобігти небезпеці, яка загрожує йому особисто від повстання» [2, с. 263].

Таке обмеження прав і свобод людини зайвий раз підтверджує думку про те, що державо-левіафан була далека від ідеалу правової держави. На це, власне, вказує і відомий російський теоретик держави та права Г. Шершеневич. На його думку, ідея Гобса про те, що людина заради безпечного існування в державі повинна відмовитися від усіх інших своїх фундаментальних прав, суперечить самій правовій природі держави: «якщо абсолютна влада держави ґрунтується на передачі абсолютних прав індивіда, то з усуненням цих прав відпадає і правова основа держави» [15, с. 320]. З таким міркуванням Шершеневича важко не погодитися, однак, як ми вже зазначали, вчення Гобса в низці пунктів дуже суперечливе, і це, в першу чергу, стосується його ідеї свободи.

Свободу Гобс визначає як відсутність зовнішнього опору. Вільною є людина, якій ніщо не перешкоджає робити те, що вона бажає і що, з огляду на свої фізичні можливості, здатна робити. Але свобода людської поведінки завжди обмежена певною необхідністю. У статусі підданого держави межі свободи визначаються умовами договору між підданими та сувереном. «Свобода підданих полягає в тому, що вони вільні робити те, що не вказано в договорі з владою» [2, с. 165]. Наприклад, право індивідів укладати між собою майнові угоди, вибирати місце проживання, здобувати засоби для існування, обирати стиль життя, виховувати дітей не заборонено умовами договору і тому може бути реалізоване підданими без жодних обмежень. У сучасній інтерпретації представників юридичного позитивізму це правило звучить так – дозволено все те, що не заборонено законом.

Піддані наділені й іншими правами, якщо заборона на них не передбачена чинним законодавством. Обсяг цих прав і свобод може бути

більший чи менший залежно від багатьох соціальних та політичних факторів. Однак за будь-яких умов людина володіє невід'ємним правом на життя, яке вона може захищати, навіть тоді, коли якщо на нього зазіхає суверен. Піддані не зобов'язані виконувати накази суверена, якщо вони містять приписи завдавати собі тілесні ушкодження, які загрожують їх життю та здоров'ю. «Договір, який зобов'язує людину не захищати своє власне життя, недійсний» [2, с. 169]. Зобов'язання підданих перед сувереном залишаються до тих пір, поки останній здатен гарантувати своєму народу безпеку. Однак, ведучи мову про права та свободи людини, Гобс робить застереження спеціально для тих, хто на основі його ідей міг би прийти до занадто ліберального висновку. «Нас не потрібно розуміти так – пише філософ – начебто цією свободою скасовується чи обмежується влада суверена над життям і смертю його підданих... Суверен має право на все з тим лише обмеженням, що, будучи сам підданим Бога, він зобов'язаний через це дотримуватися природних законів» [2, с. 166].

Обмеження свободи підданих, на думку англійського філософа, містить у собі дистрибутивну вигоду для самих підданих, оскільки його можна розглядати як умову правопорядку в державі. Адже, відмовившись від свободи вбивати, грабувати, ображати, утискати релігійні права, людина вправі сподіватися на аналогічну відмову з боку інших людей. У результаті її життя, власність, честь і релігійна свобода набувають відповідний ступінь захищеності. Має місце, як зазначає Отфрід Хьюффе, обмін свободи на гарантію захищеності свободи, а відмова від свободи винагороджується правом на свободу [13, с. 239]. Однак залишається відкритим питання про те, чи володіла цим правом на свободу людина в державі-левіафан. На нашу думку, лише тією мірою, якою визначала його сама держава.

Спроба Томаса Гобса поєднати принцип індивідуалізму і абсолютизму в одну правову концепцію не був вдалим, як про це пише П'єр Манан [8, с. 43–75] та деякі інші дослідники політико-правових поглядів англійського філософа [12, с. 423]. Принцип індивідуалізму, який Гобс розвинув у антропологічній частині свого вчення, був повністю знівельований у наступних розділах «Левіафана». Мислителю вдалося показати шлях від індивіда через суспільство до держави, вказавши на його неминучість, але йому не вдалося показати шлях у зворотному напрямку – від держави до індивіда, який мав би забезпечити автономний статус особи. Все своє життя Томас Гобс намагався розв'язати одну проблему: захистити

людину від анархії, всіляких потрясінь, революцій. Але приходив до висновку, що досягти цього можна лише за допомогою держави-левіафана. Парадокс його концепції полягав у тому, що свобода людини цілковито залежить від волі держави, а не від самої людини.

Проте вчення Гобса про державну владу та свободу не зводиться до наївного абсолютизму, згідно з яким суверен діє за власним свавіллям. Відповідно до третього твердження філософа, влада в суверенній державі завжди має легальний характер. Це означає, що всі відносини в державі: чи то між сувереном і підданими, чи то між самими підданими – повинні будуватися на основі чинних законів. Закон – це іманентна форма громадянського життя. З одного боку, він є продуктом суспільних відносин, з іншого – необхідною умовою нормального функціонування суспільства й переходу його до громадянства. Саме закон сприяє переходу людини від первісного стану до політичного. Водночас закон виконує подвійну функцію – моральну і прагматичну. Він стоїть на сторожі права і справедливості. А також зберігає всередині держави мир. Отож закон підсумовує і виражає саму суть державного суверенітету.

Закон завжди має штучний або позитивний характер, оскільки його творцем є людина. У державі-левіафан такою людиною – творцем законів – завжди є суверен. За допомогою закону суверен підтримує співіснування підданих у державі та їх підпорядкування. Він слугує першочерговою гарантією безпеки підданих. Ідея позитивного закону для суверенної держави є ідеєю самої влади чи навіть примусу. Закон – це завжди наказ суверена для своїх підданих. «Перш за все, очевидно, що закон взагалі є не порада, а наказ, але не наказ будь-якої людини будь-якій іншій, а лише наказ особи, адресований тому, хто раніше взяв забор'язання підкорятися цій особі» [2, с. 205]. На основі імперативної теорії, створеної Гобсом, його можна вважати одним з основоположників теорії правового позитивізму. Він є автором тези про те, що «не істина, а авторитет створює закон».

Закон не містить у собі справедливості, оскільки він виконує зовсім інше призначення. Але, навіть не будучи виразником справедливості, він усе ж породжує справедливість і є джерелом правосуддя. Справедливість, на думку Гобса, є процедурою суверенітету. Закон – це те, чого хоче суверен, а те, чого хоче суверен, – є справедливим [9, с. 32]. «Так само очевидним є те, що закони являють собою правила, які визначають, що справедливо і що несправедливо, оскільки

несправедливим вважається лише те, що суперечить якому-небудь законіві. Очевидно також, що ніхто, крім держави, не може видавати закони, оскільки ми знаходимося у підданстві лише держави...» [2, с. 205]. Зазначимо, що, на думку Гобса, будь-які міркування про справедливість чи легітимність влади суверена неодмінно призводять до суспільних заворушень. Тому Гобс прагне, з метою забезпечення громадянського миру, звести норми справедливості (та її вираження в законі) до одного-єдиного начала – суверена. Власне цей суверен повинен мати повне право визначати, що є справедливим і що таким не може бути. Якщо ж вивести справедливість на публічне обговорення (втім, як і все інше – добро, честь, власність тощо), то кожен буде виходити у своїх діях із власного розуміння проблеми, й настане момент, коли виникнуть підстави побоюватися за цілісність держави. Тільки суверен може судити про значення слів «справедливе», «несправедливе», «легітимне», «нелегітимне», «добре», «погане». І, зрозуміло, що прості піддані не мають права апелювати до цих понять.

Але Гобс принципово не обмежує владу суверена рамками закону. Обмеження, які встановлює для суверена закон, мають силу лише до тих пір, поки він сам на них погоджується. Ніхто і ніщо не заважає йому змінювати закони, творцем яких він сам завжди і є. «Суверен держави, будь це одна особа чи збори, не підкоряються нормам громадянських законів. Насправді, будучи наділений владою видавати і скасовувати закони, суверен може, якщо побажає, вивільнити себе від виконання обмежуючих його законів і виданням нових, відповідно, він вже заздалегідь вільний» [2, с. 206]. Іншими словами, суверен, в принципі зв'язаний власними законами, повинен діяти у відповідності з ними до тих пір, поки він сам їх не відмінив чи не змінив. Поки закон не відмінений, він повинен його дотримуватися. Тут ми бачимо нібито якесь самообмеження влади законом. Але Гобс «компенсує» дане самообмеження влади правом діяти повністю на власний розсуд у тих випадках, які законом не зумовлені.

Як вважає англійський філософ, суверен може діяти і не на основі закону і при цьому діяти з дотриманням принципу легітимності. У такому випадку піддані не мають права оскаржити його дії: «Якщо суверен вимагає чи бере що-небудь на основі своєї влади, то такі випадки не підлягають оскарженню. Оскільки все, що суверен робить з огляду на свою владу, він робить з огляду на повноваження, дані йому кожним підданим...» [2, с. 171]. Будь-яка дія стає «за визначенням» легітимною, хоча і не спирається на закон. Легітим-

ність суверена не зв'язана з громадянським законом. Очевидно, таку ж думку мав на увазі І. Нарський пишучи про те, що у своєму вченні Гобс поступово відійшов від вимоги дотримуватися верховною владою принципу законності і дійшов до протилежного висновку, що політична влада стоїть вище від законів [10, с. 177].

Спроба конструювати суверенну владу як владу, яка стоїть над правом, суперечить історичному розвитку теорії суверенітету. Суверенна держава володіє правом видавати закони з тією метою, щоб гарантувати їх дію. Ця гарантія була би простою формальністю, якщо б сама держава вивільнилася від обов'язку дотримуватися цих законів. Державна влада володіє правом бути законодавцем лише за тієї умови, що вона вважає себе зв'язаною власними законами. Принцип суверенітету передбачає, що носій владних повноважень (суверен) безапеляційно підкорюється власним законам. І, як зазначав Густав Радбрух, «Правитель втрачає право законотворчості з того моменту, як тільки він перестає підкорятися власним законам. Ті, до кого переходить державна влада, беруть на себе зобов'язання правової держави. Це зобов'язання – необхідний і незмінний атрибут влади, і від нього неможливо відмовитися. Держава також підкоряється власному позитивному праву через посередництво «надпозитивного» природного права, через посередництво того ж природно-правового принципу, завдяки якому лише і може бути обґрунтована дія самого позитивного права» [11, с. 202–203]. Цікаво, що до такої думки Радбрух прийшов після тривалого захоплення правовим позитивізмом.

Необхідно вказати на те, що і в питанні легальності суверенної державної влади Гобса не можна однозначно віднести до представників теорії правового позитивізму. І в цьому питанні його вчення містить суттєві суперечності. Так, мислитель у своїх творах абсолютно чітко розрізняє поняття «право» та «закон». Право він отожднює зі свободою, тоді як закон – з обов'язком. І хоча громадянські закони існують для того, щоб обмежувати природну свободу людини і тим самим встановити мир між людьми, вони не повинні суперечити природним законам, оскільки «у всіх державах світу природний закон є частиною громадянського закону» [2, с. 207]. Такі ідеї Томас Гобс неодноразово висловлював у своїх творах. Це дало підстави окремим дослідникам політико-правових поглядів Гобса, зокрема Г. Шершеневичу, висловити думку про те, що вчення англійського філософа передбачає співіснування позитивного та природного законів, і тому його автора по праву можна вважати одним

із засновників природно-правової теорії [15, с. 319]. Такої ж думки дотримуються й інші вчені [8, с. 65]. На наш погляд, ідея Гобса про те, що будь-який позитивний закон містить у собі частинку природного, несла певну місію – показати зайвий раз те, що навіть найбільш жорстокі закони суверена завжди мають легітимний характер. Ідею природного права у вченні філософа можна вважати як основоположну, якщо не розглядати її у контексті теорії державного суверенітету. Це дві різні теорії, одна з яких характеризує природу людини, яка є «продуктом творіння Господнього», інша – природу підданого держави-левіафан. Кожна з цих двох теорій була по-своєму оригінальною, однак об'єднати їх в одне цілісне вчення Гобсу так і не вдалося.

Четверте твердження Гобса, згідно з яким, суверенна держава – це, перш за все, авторитетна влада, яка набула повноваження від своїх підданих, безпосередньо стосується питання легітимності. У своїх працях мислитель не вживає поняття «легітимність» чи «легітимність», однак у «Левіафані» він неодноразово звертається до питання дотримання принципу справедливості верховною владою, який ліг в основу його теорії легітимності. Так, Гобс покладає на суверена турботу про безпеку народу, що передбачає невтручання без необхідності в приватне життя підданих, а також про видання добрих законів, тобто таких, які необхідні для блага народу. Разом з тим Томас Гобс вказує на те, що критерієм поведінки суверена є природне право. Однак, звітувати за свої дії він може лише перед Богом, і в цьому відношенні влада суверена фактично необмежена.

Те, що не будь-яка людина може бути творцем законів, означає і те, що не будь-який примус має легітимний характер, а лише той, який спирається на авторитет верховної влади. Легітимна влада відрізняється від влади у чистому вигляді тим, що вона наділена авторитетом і є легальною. Авторитет верховної влади передбачає, що рішення, які вона приймає через відповідні інстанції (в тому числі і законодавчі акти), також мають авторитетний характер і тому не можуть піддаватися критиці чи змінюватися. Одного разу, вступивши в силу, правові та політичні рішення залишаються чинними, поки не буде прийняте нове рішення.

На запитання «Чим визначається авторитет верховної влади?» можна відповісти: тими повноваженнями, які суверен набув легальним шляхом. Основним з них є право на застосування легального насильства щодо підданих. На риторичне запитання Августина про те, чим відрізняється влада в державі від тієї, якою володіє банда

розбійників, Гобс відповідає, що повноваженнями, які на неї покладені. Оскільки мова зайшла про повноваження, доцільно поставити питання, звідки вони беруться. На думку філософа, джерело повноважень необхідно шукати не в «божественній милості» чи «власній милості сильних світу цього». Вони вступають у силу завдяки «згоді всіх заінтересованих осіб», які укладають між собою договір, який є домовленістю не лише про співіснування, але й про спільну владу. Отже, повноваження верховної влади на примус мають не лише легальний (формально-юридичний), але й легітимний (справедливий) характер. У теорії Гобса легітимність верховної влади полягає у вільному визнанні її тими, хто надавав цій владі відповідних повноважень. Легітимним може бути назване не будь-яке примушення, а лише те, чийм джерелом є справедливо назначена інстанція. Іншими словами, легітимність є продукт суспільного консенсусу.

Важливим досягненням політико-правового вчення Томаса Гобса є те, що англійський філософ відкрив народ як джерело державної влади. Саме народ устанавлює суверена. Народ утверджується вже самим актом обрання єдиного суверена, відкидаючи при цьому множинність. Це спостерігається ще на зорі людства, коли кожен індивід і всі разом укладають суспільний договір, у результаті якого суверен набуває свої повноваження. «Це є більше, ніж згода і одноставність. Це реальна єдність, втілена в одній особі за домовленістю, укладеною людьми між собою так само, як коли б кожна людина сказала іншій: я вповноважую цю особу чи це зібрання людей і передаю йому право управляти собою за умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і схвалиш усі його дії. Якщо це відбулося, то множина людей, об'єднаних в одній особі, називається державою» [2, с. 133].

Завдяки тезі Гобса про вільне визнання з боку всіх зацікавлених осіб права верховної влади на примус, його правова теорія набуває яскраво вираженого виміру легітимності. До базових елементів, які визначають зміст легітимності, крім двох зазначених – справедливості та легальності, Гобс відносить третій – доцільність. Так, укладаючи договір про спільну владу, яку уособлює в собі суверен, піддані очікують для себе користі і зокрема розподільної користі, вираженням якої є другий природний закон: взаємне обмеження свободи заради взаємного забезпечення свободи.

Однак зазначимо, що проблема легітимності розглядається Гобсом лише на стадії виникнення держави. Згідно з «Левіафаном», справедливість, як важлива складова легітимності влади, слугує

лише наданню повноважень інститутам примусу, але не їх обмеженню. Як слушно зазначає Отфрід Хьоффе, справедливість у Гобса має лише легітимуючі, але не лімітуючі значення [13, с. 82 – 83]. Якщо на першому етапі державотворення, під час укладення договору, необхідна спільна згода для надання повноважень суверену, то на етапі використання повноважень основний акцент робиться на волі і владі, авторитет останньої стає беззаперечним, а панування абсолютним. Не зв'язаний жодними попередніми зобов'язаннями, суверен користується необмеженими повноваженнями і, щоб він не наказав, є корисним для підданих, оскільки він один уособлює публічне добро. На цьому етапі розвитку держави верховна влада є справедливою, а тому і легітимною за своєю суттю, адже саме на неї покладено роль арбітра, який неупереджено, відповідно до закону, оцінює і відзначає заслуги кожної людини. Однак, на нашу думку, таке монополне право верховної влади на визначення того, що справедливий чи несправедливим, аж ніяк не гарантує, що її носій є справедливим у своїх оцінках. Більше того, таке формальне розуміння справедливості суперечить суті самої справедливості, яка дуже часто не збігається з нормою позитивного закону.

На основі принципу справедливості Гобс розв'язує проблему легітимності державної влади з факту дистрибутивної вигоди всіх учасників договору, але не наважується на обмеження влади.

Отже, попри всі суперечності, якими наповнене вчення Гобса, воно мало величезне значення в розвитку всієї наступної правової та політичної думки. Англійський філософ запропонував свою оригінальну концепцію державного суверенітету, яка попри те, що була неоднозначно сприйнята в інтелектуальному середовищі, містила в собі важливу проблему – легітимності та легітимності державної влади, яка стала предметом обговорення не одного покоління інтелектуалів.

Сисоклітератури

1. *Батиев Л.* Политические и правовые учения XVII века. – Санкт-Петербург, 2006.
2. *Гоббс Т.* Левіафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. // Сочинения в двух томах. – М, 1991. – Т. 2.
3. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. – Санкт-Петербург, 2004.
4. *Жом Л.* Гоббс и современное представительство государство. // Общественные науки за рубежом. – 1988. – № 2.

5. История политических и правовых учений / Под редакцией доктора юридических наук, профессора В. С. Нерсесянца. – М, 1996.
6. История политических и правовых учений / Под редакцией доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – М, 1997.
7. История политических и правовых учений / Под редакцией доктора юридических наук, профессора О. В. Мартышина. – М, 2004.
8. *Манан П.* Інтелектуальна історія лібералізму. – К, 2005.
9. *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. – Львів, 2003.
10. *Нарский И.* Западноевропейская философия XVII века. – М, 1974.
11. *Радбрух Г.* Философия права. – М, 2004.
12. *Себайн Дж. Г. Торсон Т. Л.* Історія політичної думки. – К, 1997.
13. *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – М, 1994.
14. *Чичерин Б.* Политические мыслители. – Санкт-Петербург, 1999.
15. *Шершеневич Г.* История философии права. – Санкт-Петербург, 1907.
16. *Шміт Е.* Макіавеллі / Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – К, 2002.
17. *Штраус Л.* Введение в политическую философию. – М, 2000.

Ковальчук В. Б.

О ГОСУДАРСТВЕННОМ СУВЕРЕНИТЕТЕ И ЛЕГИТИМНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ПОЛИТИКО-ПРАВОВОМ УЧЕНИИ ТОМАСА ГОББСА

Английский философ Томас Гоббс внёс в правовую и политическую науку свою оригинальную теорию государственного суверенитета, которая не смотря на то, что была неоднозначно воспринята в интеллектуальной среде, заключала в себе важную проблему – легитимности и легальности власти, именно ту проблему, которая стала предметом обсуждений не одного поколения правоведов и политологов.

Kovalchuk V. B.

ON STATE SOVEREIGNTY AND LEGITIMACY OF STATE POWER IN STATE AND LEGAL THEORY OF THOMAS HOBBS

Thomas Hobbes, English philosopher and political theorist, established his original doctrine of state sovereignty in legal and political science; though the doctrine was ambiguously accepted by the intellectuals of his time. It raises a very important problem of legitimacy and legality of power making them the subject for discussion for more than one generation of legal and state theorists.